

Список використаних джерел:

1. Черниш В.М., Штефан М.Й. Нотаріат // Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К. : «Укр. енцикл.», 2002. – Т. 4: Н–П. – С. 195-196.
2. Предмет і методи науки про нотаріат // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 5. – С. 6.
3. Павлик П. М., Кілічава Т. М Нотаріат України. – К. : Університет «Україна», 2007. – 201 с.
4. Білоус В. Т. Суд, правоохоронні та правозахисні органи України. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 375 с.
5. Радзівська Л.К., Пасічник С. Г. Нотаріат в Україні : навч. пос. – К. : Хрінком Інтер. – 2001. – С. 9-10.
6. Фурса С.Я., Фурса Є.І. Нотаріат в Україні. Загальна частина. – К. : Вентурі, 1999. – С. 54.

КРУШЕЛЬНИЦЬКА Г. Л.,

ад'юнкт кафедри цивільного права
та процесу

(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 347.5

ОСОБЛИВОСТІ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ШКОДУ, ЗАВДАНУ ТВАРИНАМИ

Статтю присвячено дослідженню правової природи відповідальності за шкоду, завдану тваринами, в тому числі тваринами, діяльність з утримання яких є джерелом підвищеної небезпеки. Розглядаються умови та підстави виникнення відповідальності за шкоду, заподіяну тваринами життю, здоров'ю та майну людини.

Ключові слова: тварини, цивільно-правова відповідальність, джерело підвищеної небезпеки.

Статья посвящена исследованию правовой природы ответственности за вред, причиненный животными, в том числе животными, деятельность по содержанию которых относится к источникам повышенной опасности. Рассматриваются условия и основания возникновения ответственности за вред, причиненный животными жизни, здоровью и имуществу человека.

Ключевые слова: животные, гражданско-правовая ответственность, источник повышенной опасности.

The article investigates the legal nature of liability for harm caused by animals, including animals, activities related to the contents of which are the sources of increased danger. Conditions and grounds for liability, caused animals to life, health and property rights are taken into consideration.

Key words: animals, civil liability, the source of increased danger.

Вступ. Кількість диких тварин та собак небезпечних порід, що знаходяться у власності громадян і юридичних осіб, із кожним роком збільшується. Це призводить до збільшення випадків заподіяння ними шкоди життю, здоров'ю та майну громадян, а також зростання кількості позовів до суду про відшкодування шкоди, завданої твариною. Варто відзначити, що й відповідна судова практика вирішення спорів про підстави відшкодування шкоди, заподіяної тваринами як джерелом підвищеної небезпеки, відрізняється суперечливістю і відсутністю єдиного підходу до розгляду такої категорії справ.

У зв'язку із цим актуальним є питання про відповідальність за шкоду, завдану тваринами, які законодавством України віднесені до джерел підвищеної небезпеки, а також тваринами, які не є джерелом підвищеної небезпеки.

Проблема відповідальності за шкоду, завдану тваринами, є малодослідженою і розглядається здебільшого в контексті вивчення інституту цивільно-правової відповідальності. Проте останнім часом з'являються публікації, присвячені безпосередньо питанням відшкодування шкоди, завданої тваринами. Зокрема окремі теоретичні розробки можна зустріти в наукових роботах О.А. Устименко, А.М. Красовської, Н.В. Терещенко, О.В. Чинчевич.

Постановка завдання. У вітчизняній цивілістиці проблема існування зобов'язань, що виникають унаслідок шкоди, заподіяної життю, здоров'ю та майну людини тваринами, залишається поза увагою науковців, тому метою даної статті є теоретичне дослідження правової природи та особливостей відповідальності за шкоду, завдану тваринами.

Результати дослідження. Для з'ясування особливостей зобов'язань, що виникають унаслідок заподіяння шкоди життю, здоров'ю та майну людини твариною, розглянемо існуючі в межах інституту відповідальності основні підходи до визначення природи відповідальності.

Питання про сутність цивільно-правової відповідальності є одним із найбільш дискусійних у науці цивільного права. Так, на думку В.А. Тархова, відповідальність як обов'язок є юридичним регулятором поведінки людей, і не можна протиставляти моральну відповідальність юридичній [1, с. 6-10]. В.Т. Смірнов та А.А. Собчак розглядають цивільно-правову відповідальність як обов'язок особи нести передбачені нормами права негативні наслідки за вчинене правопорушення, що передбачають позбавлення правопорушника майнових благ на користь потерпілого [2, с. 49]. С.С. Алексєєв розуміє під відповідальністю особливий обов'язок правопорушника, що виражається в позбавленні особистого або майнового порядку [3, с. 182].

Інші вчені навпаки вважають відповідальність санкцією за правопорушення, що передбачає для винного негативні наслідки.

В.А. Хохлов та О.В. Чинчевич вважають, що під відповідальністю в цивільному праві було б правильно розуміти певний стан порушених правових зв'язків, що виник унаслідок правопорушення і характеризується недостатністю ресурсів (правових можливостей, засобів тощо) для існування та/або розвитку сформованих правовідносин. Завдання права в такому випадку полягає в нейтралізації наслідків, компенсації (в широкому розумінні), тобто застосуванні певних заходів [4, с. 78]. Проте вважаємо, що така точка зору є досить суперечливою в частині розуміння певного стану як відповідальності.

У свою чергу підтримуємо думку Н.Д. Єгорова, який характеризує відповідальність як санкцію, що застосовується до правопорушника у вигляді покладання на нього додаткового цивільно-правового обов'язку або позбавлення належного йому цивільного права [5, с. 480-481], тобто передбачає наявність реальних, додаткових, майнових обтяжень для правопорушника.

Ст. 1166 ЦК України встановлює загальні підстави відшкодування шкоди в рамках недоговірних зобов'язань та містить правило про загальний делікт, відповідно до якого будь-яка шкода, завдана особистим немайновим правам фізичної або юридичної особи, а також шкода, завдана майну фізичної або юридичної особи, відшкодовується в повному обсязі особою, яка її завдала.

Отже, загальною підставою деліктної відповідальності є протиправне, шкідливе, винне діяння завдавача шкоди. У науці цивільного права акт завдання шкоди прийнято поділяти на такі складові елементи: протиправна поведінка особи, настання шкоди, причинний зв'язок між двома першими елементами, вина завдавача шкоди, – що становлять загальні умови настання деліктної відповідальності [6, с. 899].

Особливістю відповідальності за шкоду, заподіяну внаслідок нападу тварини, є те, що суб'єктом відповідальності, безумовно, є не тварина, яка завдала шкоди, а її власник, оскільки згідно зі ст. 180 ЦК України тварини є особливим об'єктом цивільних прав, на який поширюється правовий режим речі. Відповідно до ст. 322 ЦК України власник зобов'язаний утримувати майно, що йому належить, якщо інше не передбачено договором або законом. Під тягарем утримання тварини можна розуміти визначені п. 2 Правил тримання собак, котів і хижих тварин у населених пунктах УРСР [7] обов'язки власників тварин суворо дотримуватися санітарно-гігієнічних норм і правил їх тримання за умови обов'язкового забезпечення безпеки людей. Крім того, згідно зі ст.

9, 12 Закону України «Про захист тварин від жорстокого поводження» особа, яка супроводжує тварину, зобов'язана забезпечити безпеку оточуючих людей і тварин, а також майна від заподіяння шкоди супроводжуваною домашньою твариною. Під час супроводження домашніх тварин не допускається залишати їх без нагляду. Шкода, заподіяна особі або майну фізичної особи, а також шкода, заподіяна майну юридичної особи твариною, підлягає відшкодуванню в повному обсязі особою, яка її утримує.

Таким чином, якщо власник тварини або особа, яка фактично володіла твариною під час заподіяння нею шкоди, доведуть, що вжили всіх необхідних заходів для забезпечення безпеки оточуючих та дотримувалися всіх вимог, передбачених Правилами тримання домашніх тварин у своєму населеному пункті та нормами Кодексу України про адміністративні правопорушення, вони звільняються від відповідальності та обов'язку відшкодувати завдану шкоду.

Водночас ЦК України передбачає спеціальний делікт, за якого змінюється коло обставин, коли настає цивільно-правова відповідальність за шкоду, заподіяну тваринами, – завдання шкоди джерелом підвищеної безпеки, володілець якого відшкодовує шкоду незалежно від вини.

Законодавче поняття джерела підвищеної безпеки закріплено у ст. 1187 ЦК України, згідно з якою джерелом підвищеної безпеки є діяльність, пов'язана з використанням, зберіганням або утриманням транспортних засобів, механізмів та обладнання, використанням, зберіганням хімічних, радіоактивних, вибухо- і вогнебезпечних та інших речовин, утриманням диких звірів, службових собак та собак бійцівських порід тощо, що створює підвищену небезпеку для осіб, які цю діяльність здійснюють, та інших осіб.

При цьому законодавчого визначення терміна «утримання тварини» не існує. З етимологічної точки зору «утримувати» означає забезпечення кого-небудь засобами до існування; доглядати, годувати (тварин) де-небудь [8, с. 636]. За відсутності відповідного розтлумачення з боку законодавця, можна зробити висновок, що мова йде про утримання тварини саме з точки зору забезпечення можливості її існування (харчування, лікування тощо), а не про право власності на тварину на відповідній правовій підставі [9, с. 528-530].

На нашу думку, під утриманням тварин як діяльністю, що є джерелом підвищеної безпеки, слід розуміти не лише комплекс заходів щодо нагляду та догляду за тваринами, що включає забезпечення місцем проживання, харчуванням, лікуванням та створення оптимальних зоогігієнічних умов, а й володіння і використання тварин, які через свої якісні властивості виключають можливість всеосяжного контролю з боку людини та створюють підвищену небезпеку заподіяння шкоди оточуючим.

Для того щоб визначити, власники яких саме тварин несуть відповідальність без вини за шкоду, завдану їх улюбленицями, доцільно зазначити, що основними ознаками джерела підвищеної безпеки можна назвати невідконтрольність, шкідливі властивості матеріального об'єкта, за яких виникає підвищена ймовірність заподіяння шкоди, а також підвищена небезпека як підвищена вірогідність спричинення значної шкоди потерпілому. Будь-які інші ознаки джерела підвищеної безпеки слід розглядати як похідні від вищеперерахованих головних ознак [10, с. 67].

Основним критерієм підвищеної безпеки тварин унаслідок їх генетичних властивостей для оточуючих людей є об'єктивна можливість виходу їх з-під контролю власника. Адже далеко не в будь-який момент часу власник тварини може контролювати її такою мірою, щоб гарантувати безпеку оточуючих людей та їхнього майна.

Належний контроль за поведінкою тварини можливий лише у випадку, коли дресирування здійснюється досвідченими фахівцями із самого народження тварини, однак навіть у такому випадку через її інстинкти залишається велика вірогідність заподіяння шкоди. Підтвердженням тому є численні приклади заподіяння шкоди дресирівальникам цирку тваринами, навчання яких здійснюється із самого народження [5, с. 121].

Окремі дослідники вважають, що спричинення тваринами шкоди знаходиться у прямій залежності від поведінки людей, оскільки тварини досить підконтрольні людині, випадки ж заподіяння шкоди повністю пояснюються впливом людського чинника [11, с. 5]. На думку В.М. Болдінова, просте утримання небезпечних тварин (навіть диких) для особистих цілей не може кваліфікуватися як

діяльність, що створює підвищену небезпеку для оточуючих. Заподіяння шкоди тваринами у таких випадках практично завжди обумовлено виною власника, навіть найлегшою. Те, що людина утримує вдома, наприклад, ротвейлера або бультер'єра, не може означати, що нею здійснюється підвищено небезпечна діяльність, хоча власник такої тварини повинен докладати зусилля для безпечного утримання тварини [12, с. 36].

Проте з такою точкою зору важко погодитися, оскільки розглядаючи ознаку непідконтрольності саме диких тварин, слід зазначити, що дикі тварини, які знаходяться у стані природної волі, не можуть контролюватися людиною, і завдання ними шкоди не може розглядатися як спричинення шкоди джерелом підвищеної небезпеки. Однак як тільки дика тварина потрапляє у володіння людини, дії тварини повинні контролюватися людиною з метою зниження вірогідності завдання шкоди оточуючим [13, с. 122-128]. Проте поведінка дикої тварини не може перебувати під абсолютним контролем людини. Це обумовлено тим, що дика тварина – особливий біологічний об'єкт, що діє на основі різноманітних рефлексів, його поведінка підпорядкована природним інстинктам більшою мірою, ніж у домашніх тварин. Навіть за високого рівня підпорядкування поведінки дикої тварини волі людини (наприклад, циркового дресирувальника тигрів) високий ступінь імовірності виникнення ситуації, коли тварина вийде з-під контролю людини, її поведінка вже не буде підвладна волі людини, що природним чином створить високу ймовірність заподіяння шкоди оточуючим [14, с. 98-101].

Шкідливість тварини визначається тим, що як представник живої природи вона володіє природними особливостями, її поведінка підпорядкована законам біології, а в сукупності вона об'єктивно становить підвищену небезпеку заподіяння шкоди оточуючим.

Законодавець закріпив у ст. 1187 ЦК України положення, в якому визначив, що діяльність з утримання диких тварин слід відносити до діяльності, що створює підвищену небезпеку для того, хто її здійснює, та для оточуючих. Проте постає питання, чи будь-яка дика тварина, незалежно від середовища її існування, може бути об'єктом джерела підвищеної небезпеки.

Так, Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ здійснив узагальнення судової практики розгляду судами цивільних справ про відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки у 2010–2011 роках, у якому звернув увагу на те, що дикі звірі є джерелом підвищеної небезпеки лише за умови їх перебування у володінні людини. При цьому було визнано правильними висновки, яких дійшов у своєму рішенні Тлумацький районний суд Івано-Франківської області у справі за позовом громадянки О. до ЛМП «Хотимир» про відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої дикими кабанями, які знищили урожай кукурудзи та картоплі на її земельній ділянці. Рішенням суду у задоволенні позовних вимог було відмовлено [15, с. 135].

Відмовляючи у задоволенні позовних вимог, суд виходив із положень ст. 1166, 1167 ЦК України та ст. 2, 3 Закону України «Про мисливське господарство та полювання», відповідно до яких мисливські тварини, що перебувають у стані природної волі, належать до природних ресурсів загальнодержавного значення та в межах території України є об'єктами права власності українського народу. Від імені українського народу права власника мисливських тварин здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією України. Судом у ході розгляду було встановлено, що ЛМП «Хотимир» не є органом державної влади, а відтак – і власником диких тварин, які перебувають в урочищі Тисьменицького району Івано-Франківської області.

Водночас незрозумілим залишилося питання, чи може особа, майну якої було завдано шкоду дикими тваринами, в такому випадку звернутися до суду із позовом про відшкодування шкоди до органу місцевого самоврядування. Адже у ст. 1187 ЦК України ідеться саме про утримання диких тварин, службових собак, собак бійцівських порід як джерело підвищеної небезпеки. Відповідно до ЦК України шкода, завдана джерелом підвищеної небезпеки, відшкодовується особою, яка на відповідній правовій підставі (право власності, інше речове право тощо) володіє твариною, утримання якої створює підвищену небезпеку. Проте дикі тварини, які знаходяться у стані природної волі, на нашу думку, є безхазяйними, ніким не утримуються, тобто не забезпечуються харчуванням

та будь-якими іншими засобами до існування, отже, діяльності, що становить джерело підвищеної небезпеки, щодо диких тварин у стані природної волі не здійснюється. Тому видається неправильним звертатися до органів державної влади або органів місцевого самоврядування з позовом про відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки, у разі заподіяння такої шкоди дикими тваринами у стані природної волі.

Не з'ясованим достеменно залишається питання, чи можна розглядати утримання домашніх та сільськогосподарських тварин, що володіють ознаками люті, є великими за розмірами, як діяльність, пов'язану з підвищеною небезпекою, оскільки останнім часом зросла кількість випадків заподіяння шкоди коровами здоров'ю людей та транспортним засобам. Традиційно домашніх та сільськогосподарських тварин не відносять до об'єктів джерел підвищеної небезпеки, тому необхідною умовою настання відповідальності за шкоду, завдану такими тваринами, є вина їх власника або особи, яка ними фактично володіє. Правозастосовна практика доводить, що судові органи часто дотримуються саме такої позиції [16].

У свою чергу С.К. Шишкін також дотримується думки, що діяльність з утримання будь-якої домашньої тварини не можна віднести до діяльності, що створює підвищену небезпеку для оточуючих, оскільки така тварина досить підконтрольна людині, а випадки заподіяння ними шкоди є наслідком людського фактора (необачність, недбалість, неухважність власників) [17, с. 7-8].

Проте в науці цивільного права є й протилежні точки зору. Так, М.А. Рожкова вважає, що джерелом підвищеної небезпеки слід визнати і діяльність з утримання деяких домашніх тварин, дії яких далеко не у всіх випадках можуть контролюватися людиною, а загроза, яку вони створюють для життя і здоров'я людей, досить велика [13, с. 122-128].

Дійсно, вважати будь-яких домашніх та сільськогосподарських тварин джерелами підвищеної небезпеки необгрунтовано, проте до них слід віднести лише чітко визначені категорії тварин, наприклад, великих сільськогосподарських тварин (буйволів, биків, яків), агресивних собак, а також собак бійцівських порід. Адже окремі породи собак унаслідок селекції в них службових або бійцівських якостей, особливих рис психіки складно віднести до групи повністю підконтрольних людині. Такі собаки, незважаючи на їх приналежність до домашніх тварин, законодавцем віднесені до джерел підвищеної небезпеки.

Очевидно, що деякі тварини формально підпадають під визначення «домашні» і через наявність певних властивостей (гострі ікла і кігті), фізичних якостей (великі розміри) і навичок (службові собаки, бійцівські собаки) можуть представляти для оточуючих велику небезпеку. Через природні характеристики окремі породи собак набагато небезпечніші за представників інших порід. Наприклад, більш високий ступінь агресивності у службових собак та собак бійцівських порід [18, с. 41-45].

Видається, що таких домашніх тварин можна віднести до об'єктів джерел підвищеної небезпеки, а діяльність з їх утримання – до діяльності, що створює підвищену небезпеку для оточуючих. Можливість заподіяння шкоди життю та здоров'ю громадян собаками окремих порід висока, оскільки вони через специфічні природні (генетичні) особливості та в результаті спеціального навчання стають «біологічним засобом» нападу на людину. Шкідливість таких тварин допускає можливість заподіяння значної шкоди здоров'ю або життю людини, майну громадян та організацій.

Щодо підпорядкування поведінки цих тварин волі людини варто відзначити, що ймовірність виходу тварини з-під контролю її власника досить висока, іншими словами, її поведінка непередбачувана в різних ситуаціях не лише для оточуючих, а й для власника. Так, не слід забувати і про вплив хвороби на підконтрольність тварини власникові, наприклад, у разі захворювання на сказ та інші хвороби, що впливають на поведінку тварини.

Природна особливість тварини як живої істоти виключає повний контроль над її поведінкою. Наприклад, навіть собаки, які пройшли спеціальну програму дресирування (більшість великих сільськогосподарських тварин взагалі цьому не піддаються), в певний момент часу здатні діяти «норовливо», не підкоряючись командам хазяїна. Висока ймовірність заподіяння шкоди пояснюється тим, що великі собаки, люті бики тощо за життя всіх запобіжних заходів із боку людини можуть стати невідконтрольними їй (обірвати повідок, вирватися із загороди), сприймаючи людину як небезпечну

загрозу («оскаженілі тварини»). Можна навести простий приклад, коли на виставі в цирку бик або кінь, злякавшись спалаху фотокамери, стає невідконтрольним дресирувальнику, проявляє агресію, руйнуючи все на своєму шляху. У подібній ситуації вина самого дресирувальника відсутня, шкода була заподіяна, але відшкодуванню не підлягає, оскільки відповідальність покладається лише за винну поведінку. Якщо ж визнати діяльність з утримання таких тварин підвищено небезпечною для оточуючих, то в такому випадку цивільно-правова відповідальність настане незалежно від вини власника джерела підвищеної безпеки.

Окрема проблема постає щодо відшкодування шкоди, завданої собаками службових порід, оскільки суди замінюють ним поняття «службовий собака», що часто призводить до необгрунтованого виникнення відповідальності без вини. ЦК України визнає діяльністю, пов'язаною з підвищеною небезпечкою для оточуючих, утримання службових собак (а не собак службових порід (!)), очевидно, внаслідок виховання в них особливих якостей, реакцій, психіки. Службові собаки – це не просто порода тварини, це собаки цільового використання, які пройшли спеціальний курс навчальної підготовки та залучені до несення служби з охорони майна, стратегічних об'єктів, пошуку та розшуку певних речовин і людей, спецслужби в армії та міліції, випасання худоби тощо. Крім того, відповідно до п. 5.1 Настанови з організації діяльності кінологічних підрозділів органів внутрішніх справ України, собака вважається службовим після проходження відповідного курсу дресирування та здачі іспитів [19]. Тому неправильним видається відносити до джерел підвищеної небезпеки собаку службової породи, яка не пройшла спеціальний курс підготовки та не залучена до відповідної сторожової, караульної чи розшукової служби.

Що ж стосується собак бійцівських порід, то законодавче визначення даного терміну відсутнє, відповідно, відсутній і перелік таких порід. Натомість, у Методичних рекомендаціях із розроблення правил утримання домашніх тварин у населених пунктах вживається термін «породи собак, визнані потенційно небезпечними», а також наведено рекомендований перелік таких порід [20]. Слід відзначити, що поняття потенційно небезпечної породи є дещо ширшим за поняття бійцівської породи і включає в себе також і службові, і мисливські, і сторожові породи. Крім того, у Порядку і правилах проведення обов'язкового страхування відповідальності власників собак за шкоду, яка може бути заподіяна третім особам [21], також надано перелік порід собак, відповідальність власників яких підлягає обов'язковому страхуванню. Цей перелік дещо дублює перелік порід собак, визнаних потенційно небезпечними, і це логічно, адже діяльність з утримання таких собак дійсно становить джерело підвищеної небезпеки, що підлягає обов'язковому страхуванню.

Висновки. У ході дослідження відповідальності за шкоду, завдану тваринами, з'ясовано, що цивільним законодавством України її передбачено за загальний та спеціальний делікт. При цьому шкода, завдана тваринами, утримання яких не становить джерело підвищеної небезпеки (генеральний делікт), відшкодовується в повному обсязі власником тварини, за умови протиправної поведінки власника чи володільця тварини, завданої шкоди, причинно-наслідковим зв'язком між зазначеними елементами відповідальності, а також за умови наявності вини власника чи володільця тварини, що виражається у порушенні Правил утримання домашніх тварин у населених пунктах та норм КУпАП. Що ж стосується спеціального делікту – шкоди, завданої тваринами, що є об'єктом джерела підвищеної небезпеки, то відповідальність за шкоду, завдану такими тваринами, настає незалежно від вини власника чи володільця тварини. У зв'язку із цим пропонується удосконалити і розширити перелік тварин, діяльність з утримання яких становить підвищено небезпечну діяльність, що пов'язано з наявністю у багатьох із них ознак невідконтрольності людині та підвищеної шкідливості, пов'язаної із природними фізичними властивостями тварини.

Список використаних джерел:

1. Тархов В.А. Ответственность по советскому гражданскому праву [текст] / В.А. Тархов. – Саратов : Изд-во Саратов. гос. ун-та, 1973. – 456 с.
2. Смирнов В.Т., Собчак А.А. Общее учение о деликтных обязательствах в советском гражданском праве [текст] : учеб. пособие / В.Т. Смирнов. – Л. : Издательство ЛГУ, 1983. – 152 с.

3. Алексеев С.С. Общая теория социалистического права [текст] / С.С. Алексеев. – Свердловск : б. и., 1966. – 212 с.
4. Чинчевич Е.В. Возмещение вреда, причиненного жизни и здоровью животными : дис. канд. юрид. наук : 12.00.03 / Е.В. Чинчевич ; Саратовская государственная юридическая академия. – Саратов, 2012. – 208 с.
5. Гражданское право : учеб. / Под ред. Ю.К. Толстого, А.П. Сергеева. – М. : ТЕИС, 1996. – 552 с.
6. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. / За ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – 5-те вид., перероб. і доп. – К. : Юрінком Інтер, 2013. – Т. I. – 832 с.
7. Правила тримання собак, котів і хижих тварин у населених пунктах Української РСР : Правила від 17.06.1980, затверджені Держжитлокомунгоспом України, Мінагропромом України, МОЗ України // [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0001303-80>.
8. Яременко В.В., Сліпушко О.М. Новий тлумачний словник української мови у трьох томах : 42000 слів. – К. : Видавництво «Аконіт», 2003. – Т. 3. – 862 с.
9. Устименко О.А. Деякі проблеми суб'єкта відшкодування шкоди, завданої твариною // Від громадянського суспільства – до правової держави : тези VII Міжнародної наукової Internet-конференції студентів та молодих вчених. 27.04.2012. – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. – С. 528-530.
10. Жуковская О.Л. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности: некоторые аспекты проблемы / О.Л. Жуковская. – К. : Лыбидь, 1994. – 200 с.
11. Шишкин С.К. Теоретические и практические аспекты рассмотрения отдельных гражданских дел, вытекающих из обязательств вследствие причинения вреда // Российская юстиция. – 2008. – № 3. – С. 5-7.
12. Болдинов В.М. Ответственность за причинение вреда источником повышенной опасности / В.М. Болдинов. – М. : Эксмо, 2000. – 354 с.
13. Рожкова М.А. Об источнике повышенной опасности // Вестник ВАС РФ. – 2002. – № 2. – С. 122-128.
14. Захаров Д.Е. Животные как источник повышенной опасности // Российское право: образование, практика, наука. – 2009. – № 9 (62). – С. 98-101.
15. Судова практика Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ [текст] : станом на 7 травня 2012 р. – К. : «Центр учбової літератури», 2012. – 226 с.
16. Рішення Апеляційного суду Вінницької області від 6 серпня 2013 року у справі № 137/497/13-ц (провадження № 22-ц/772/1674/2013) // Єдиний реєстр судових рішень [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/32892056>.
17. Шишкин С.К. Возмещение вреда, причиненного источником повышенной опасности, по российскому гражданскому праву : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.03 / С.К. Шишкин. – М., 2004.
18. Мохов А.А., Копылов Д.Э. Псовые как объекты гражданских прав // Юридический мир. – 2006. – № 12. – С. 41-45.
19. Про затвердження Настанови з організації діяльності кінологічних підрозділів органів внутрішніх справ України : Наказом МВС України № 640 від 19.07.2012 року // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://document.ua/pro-zatverdzhennja-nastanovi-z-organizacij-i-dijalnosti-kinol-doc120357.html>.
20. Методичні рекомендації з розроблення правил утримання домашніх тварин у населених пунктах : затверджені Наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 02.06.2009 № 264 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ecodon.org.ua/shownews.php?id=265>.
21. Про затвердження Порядку і правил проведення обов'язкового страхування відповідальності власників собак за шкоду, яка може бути заподіяна третім особам : Постанова КМУ від 09.07.2002 № 944 // Офіційний вісник України. – 2002. – № 28. – Ст. 1321.

